SAMARQAND SHAHRIDAGI MASJIDLAR ME'MORCHILIGINING SHAKLLANISHI VA BADIIY-KOMPOZITSION XUSUSIYATLARI

Bozorboyeva Dilshoda Bahodir qizi
Email. d1243760@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Samarqand shahrida shakllangan masjidlar me'morchiligining o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda masjidlarning hajmiy-fazoviy tuzilishi, reja-kompozitsion yechimi, peshtoq, gumbaz, ravoq, ayvon, minora va bezak elementlarining o'zaro uyg'unligi masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Samarqand me'moriy maktabining turli tarixiy bosqichlarida shakllangan masjidlar misolida monumental va mahalliy me'morchilik an'analarining o'zaro ta'siri ochib beriladi. Ayniqsa, Bibixonim va Hazrati Xizr masjidlari asosida monumental jamoat masjidi hamda mahalliy masjid tipologiyasining farqli jihatlari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, masjidlarning shaharsozlik muhitidagi o'rni, bezak san'ati, rang va materiallarning me'moriy obraz yaratishdagi ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: Samarqand, masjid me'morchiligi, Bibixonim masjidi, Hazrati Xizr masjidi, peshtoq, gumbaz, ayvon, ravoq, minora, koshin, me'moriy kompozitsiya, islom me'morchiligi.

Kirish. Samarqand O'rta Osiyo me'morchiligi tarixida o'ziga xos me'moriy maktab shakllangan qadimiy shaharlardan biridir. Shaharning tarixiy taraqqiyoti davomida diniy, jamoat va turar-joy me'morchiligi bir-biri bilan uzviy aloqada rivojlangan. Masjidlar ushbu me'moriy muhitning muhim tarkibiy qismi sifatida nafaqat diniy vazifani bajargan, balki mahalla, guzar va shahar jamoasining ijtimoiy hayotini tashkil etuvchi markazlardan biri bo'lgan.

Samarqand masjidlarini o'rganishda ularni faqat tarixiy obida sifatida emas, balki me'moriy tizim sifatida tahlil qilish muhimdir. Chunki masjidning me'moriy qiyofasi uning faqat tashqi ko'rinishi bilan belgilanmaydi. Reja tuzilishi, ichki makonning tashkil etilishi, yorug'likning kirib kelishi, konstruktiv tizim, ustun va ravoqlarning ritmi, gumbazning hajmiy markaz sifatidagi roli ham uning me'moriy obrazini shakllantiradi.

Samarqanddagi Bibixonim masjidi 1399–1405-yillarda bunyod etilgan bo'lib, shahar jome masjidi sifatida monumental miqyosda tashkil etilgan. Manbalarda u Temuriylar davri me'morchiligining yirik namunalaridan biri sifatida qayd etiladi.

Samarqand masjidlarining me'moriy shakllanish xususiyatlari. Samarqand masjidlarini me'moriy jihatdan tahlil qilganda ularni shartli ravishda ikki asosiy yo'nalishda ko'rish mumkin:

- Monumental jamoat va jome masjidlari.
- Mahalla va guzar masjidlari.

Ularning funksional vazifalari bir xil diniy asosga ega bo'lsa-da, me'moriy yechimlari o'rtasida sezilarli farqlar mavjud.

Jome masjidlarida katta miqdordagi namozxonlarni bir makonga jamlash zarurati katta hovli, monumental peshtoq, baland gumbaz va ko'p qatorli ravoqlar tizimining shakllanishiga olib kelgan. Mahalla masjidlarida esa inson miqyosiga yaqinroq hajmlar, ayvon, yog'och ustunlar va mahalliy bezak an'analari ustunlik qiladi.

Shu jihatdan Samarqand masjidlarini faqat "diniy bino" sifatida emas, funksiya va me'moriy shakl o'rtasidagi bog'liqlikni aks ettiruvchi tarixiy arxitektura namunasi sifatida baholash mumkin.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Bibixonim masjidi monumental kompozitsiyaning Samarqanddagi namunasi. Bibixonim masjidi Samarqand me'morchiligida monumental jamoat masjidi kompozitsiyasining eng yirik namunalaridan biridir. Majmua Amir Temur davrida barpo etilib, shahar jome masjidi vazifasini bajargan. Manbalarda majmuaning tarkibida asosiy masjid, madrasa, maqbara va monumental kirish inshootlari bo'lgani qayd etiladi.

Masjidning asosiy me'moriy-kompozitsion xususiyati — katta ichki hovli atrofida shakllangan fazoviy tizimdir. Hovli masjidning barcha asosiy qismlarini birlashtiruvchi markaziy makon vazifasini bajaradi. Bu yechim masjid ichida ochiq va yopiq fazolarning ketma-ketligini yuzaga keltirgan.

Kompozitsiyaning asosiy o'qlaridan biri monumental kirish peshtog'idan boshlanib, hovli orqali asosiy namozgoh tomon yo'naladi. Natijada tashrif buyuruvchi uchun masjidning ichki makoni bosqichma-bosqich ochilib boradi. Bunday perspektiv-fazoviy ta'sir monumental me'morchilikning muhim badiiy vositalaridan biridir.

Reja va hajmiy-fazoviy yechim. Bibixonim masjidining tarixiy reja va kesimlari uning murakkab konstruktiv-kompozitsion tuzilishga ega bo'lganini ko'rsatadi. "Turkiston albomi" tarkibida saqlangan XIX asrga oid grafik materiallarda bino rejasi, fasadi va kesimlari qayd etilgan.

Reja tahlili shuni ko'rsatadiki, masjidda markaziy hovli – peshtoq – gumbazli asosiy xona o'rtasida kuchli kompozitsion bog'liqlik mavjud. Bunday tashkil etish usuli masjidning asosiy o'qini aniq belgilaydi.

Masjidning hajmiy yechimida gumbaz alohida ahamiyatga ega. Gumbaz nafaqat konstruktiv element, balki binoning vertikal kompozitsion markazi sifatida ham xizmat qiladi. Tashqi gumbazning balandligi va shakli masjidning uzoq masofadan ko'rinadigan siluetini shakllantiradi.

Bibixonim masjidida tashqi va ichki gumbazlar o'rtasidagi konstruktiv yechim ham e'tiborga loyiq. Tadqiqotlarda gumbazning ikki qavatli qobiq prinsipida ishlangani va bu usul tashqi monumental ko'rinish bilan ichki makon nisbatini alohida tashkil etish imkonini bergani qayd etiladi.

Peshtoq va minora masjid kompozitsiyasining vertikal o'qi. Samarqand masjidlarida peshtoq oddiy kirish qismi bo'lib qolmay, butun me'moriy kompozitsiyani birlashtiruvchi asosiy elementlardan biriga aylangan.

Bibixonim masjidida peshtoqning katta miqyosi binoning monumental xarakterini kuchaytiradi. Peshtoq atrofidagi vertikal minorasimon hajmlar esa uning kompozitsion chegaralarini belgilaydi.

Bu yerda vertikal va gorizontal yo'nalishlar qarama-qarshiligi kuzatiladi:

- Hovli — gorizontal fazoni tashkil qiladi.
- Peshtoq — vertikal aksent yaratadi.
- Gumbaz — markaziy hajmiy dominant vazifasini bajaradi.
- Minoralar — vertikal ritmni kuchaytiradi.

Natijada bino kompozitsiyasida ko'rish mumkin bo'lgan aniq ierarxiya hosil bo'ladi.

Bibixonim masjidining bezaklarida geometrik naqshlar, o'simliksimon ornamentlar, yozuvli bezak tasmalari va rangli koshinlardan foydalanilgan.

Bibixonim masjidining ichki makoni va bezaklari. Masjid interyerida tashqi monumental shakllarga nisbatan boshqa badiiy muhit yuzaga keladi. Ichki makonda gumbaz, ravoq va devor sathlari yagona bezak tizimiga birlashtirilgan.

Bu yerda bezakning asosiy vazifasi faqat sirtni bezash emas. Ornamentlar me'moriy elementlarning shaklini ta'kidlash va ularning geometrik tuzilishini vizual jihatdan kuchaytirish vazifasini ham bajaradi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Geometrik ornamentning takrorlanishi masjid ichki makonida ritm hosil qiladi. Yozuvli bezak tasmalari esa gorizontal yo‘nalishni kuchaytirib, baland gumbazli makonni vizual jihatdan muvozanatlashtiradi.

Shunday qilib, Bibixonim masjidida konstruksiya, shakl va bezak bir-biridan ajratilmagan yaxlit me’moriy tizim sifatida namoyon bo‘ladi.

Hazrati Xizr masjidi mahalliy me’moriy an’analarning ifodasi. Hazrati Xizr masjidi Samarqandning Afrosiyob hududidagi tepalikda, Shohi Zinda majmuasi qarshisida joylashgan. Hozirgi bino XIX asrda qadimiy poydevor ustida shakllangan bo‘lib, keyingi davrlarda bir necha marta qayta qurilgan va bezatilgan.

Mazkur masjid Bibixonimdan o‘zining me’moriy miqyosi va kompozitsion xarakteri bilan keskin farq qiladi.

Agar Bibixonimda monumental hajm va ulkan peshtoq asosiy kompozitsion vosita bo‘lsa, Hazrati Xizrda:

- Ayvon.
- Yog‘och ustunlar.
- Bezakli shift.
- Nisbatan kichik gumbazli hajmlar.
- Naqshinkor panjaralar.
- Rangli koshinlar.

Ushbu elementlar asosiy badiiy vositalar sifatida namoyon bo‘ladi.

Masjidning ayvoni uning fazoviy tuzilishida alohida o‘rin tutadi. Yog‘och ustunlar qatori ayvonning ritmik strukturasini hosil qiladi. Ustunlar orasidagi masofalar va ularning takrorlanishi fasadga o‘ziga xos ritm beradi.

Yog‘och me’morchilik va ayvon an’anasi. Hazrati Xizr masjidining muhim xususiyatlaridan biri — yog‘och konstruktiv va dekorativ elementlarning faol qo‘llanishidir.

Ayvon Markaziy Osiyo masjidlarida iqlimga moslashgan me’moriy yechim sifatida ham ahamiyatga ega. Yopiq namozgoh va ochiq ayvon o‘rtasidagi oraliq makon yozning issiq sharoitida soyali hudud yaratadi.

Hazrati Xizr masjidida yog‘och ustunlar konstruktiv vazifani bajarish bilan birga, badiiy kompozitsiyaning muhim elementi sifatida ham ishlatilgan. Shift yuzasidagi rangli naqshlar esa ayvonning gorizontal tekisligini kuchaytiradi.

Bu jihat Samarqand masjid me’morchiligida konstruktiv elementning dekorativ elementga aylanishi jarayonini ko‘rsatadi.

Rang va bezakning me’moriy obraz yaratishdagi o‘rni. Samarqand masjidlarining badiiy qiyofasida rang alohida ahamiyatga ega.Temuriylar davri monumental me’morchiligida ko‘k, feruza, oq va to‘q rangli koshinlarning uyg‘unligi ko‘proq kuzatiladi. Geometrik va o‘simliksimon naqshlarning takrorlanishi fasad yuzasini yaxlit dekorativ maydonga aylantiradi.

Hazrati Xizr masjidida esa ranglar nisbatan iliqroq xarakterga ega. Fasadning och sarg‘ish va jigarrang ohanglari yog‘och ustunlar va rangli bezaklar bilan uyg‘unlashadi. Bu xususiyat masjidning XIX asr Samarqand me’moriy muhitiga xosligini ko‘rsatadi.

Demak, Samarqand masjidlarida rang nafaqat bezak, balki me’moriy hajmni idrok etish vositasi sifatida ham ishlatilgan.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Samarqand masjidlarining shaharsozlik muhitidagi o‘rni. Masjidning me’moriy ahamiyatini uning shahar muhitidan ajratib o‘rganish mumkin emas. Bibixonim masjidi Samarqandning tarixiy markazidagi yirik me’moriy ansambl tarkibida joylashib, monumental shahar panoramasini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Hazrati Xizr masjidi esa tabiiy relyefdan foydalanishi bilan ajralib turadi. Uning tepalikdagi joylashuvi masjidni nafaqat diniy, balki vizual dominantga ham aylantiradi.

Shu nuqtayi nazardan Samarqand masjidlarini uch xil fazoviy munosabatda ko‘rish mumkin:

1. Ansambl markazi sifatidagi masjid — Bibixonim kabi yirik monumental majmualar.
2. Mahalla markazi sifatidagi masjid — mahalla va guzar hayoti bilan bog‘langan kichik masjidlar.
3. Shahar panoramasining elementi sifatidagi masjid — balandlik, peshtoq yoki minora orqali uzoqdan ko‘rinadigan masjidlar.

Bunday tasnif masjidlarning faqat bino sifatidagi emas, balki shaharsozlik strukturasi elementi sifatidagi ahamiyatini ham ochib beradi.

Me’moriy-kompozitsion tahlil

Me’moriy element	**Bibixonim masjidi**	**Hazrati Xizr masjidi**
Kompozitsion xarakter	Monumental	Mahalliy, nisbatan ixcham
Asosiy makon	Katta ochiq hovli	Ayvon va ichki namozgoh
Peshtoq	Juda yirik monumental aksent	Nisbatan ixcham
Gumbaz	Hajmiy dominant	Asosiy hajmni ta’kidlovchi element
Ayvon	Hovli galereyalari bilan bog‘liq	Kompozitsiyaning muhim qismi
Ustunlar	Ko‘p sonli konstruktiv tizim	Yog‘och ustunlar ritmi
Bezak	Koshin, mozaika, geometrik ornament	Yog‘och o‘ymakorligi, rangli bezak, koshin
Rang yechimi	Ko‘k-feruza ranglar ustunligi	Iliq sarg‘ish, jigarrang va rangli bezaklar
Shaharsozlik roli	Monumental ansambl markazi	Relyef va shahar panoramasi bilan bog‘liq

Xulosa. Samarqand masjidlari me’morchiligini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, ularning badiiy qiyofasi faqat diniy funksiyadan kelib chiqmaydi. Masjidlarning reja tuzilishi, hajmiy-fazoviy tashkil etilishi, konstruktiv tizimi, bezak san’ati va shahar muhitidagi o‘rni o‘zaro bog‘langan yaxlit me’moriy tizimni tashkil etadi.

Bibixonim masjidi monumental miqyos, katta hovli, ulkan peshtoq va gumbazning dominantligi orqali Temuriylar davri me’morchiligining imperiyaviy-maydoniy xarakterini ifodalasa, Hazrati Xizr masjidi ayvon, yog‘och ustunlar, bezakli shift va nisbatan inson miqyosidagi makon orqali Samarqandning mahalliy me’moriy an’analarini aks ettiradi. Bibixonimning tarixiy reja va kesimlari

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

uning murakkab kompozitsion hamda konstruktiv tuzilishini ko‘rsatsa, Hazrati Xizr masjidi mahalliy ustalar an’anasi, yog‘och o‘ymakorligi va ayvonli makonning davomiyligini namoyon etadi.

Shu sababli Samarqand masjidlarini tadqiq etishda ularni yagona tipologik modelga kiritishdan ko‘ra, monumental jome masjidi, mahalla masjidi, ayvonli masjid va tarixiy shahar muhitiga moslashgan diniy inshootlar sifatida alohida tahlil qilish ilmiy jihatdan samaraliroqdir.

Bugungi kunda ushbu obidalarni saqlash jarayonida ularning nafaqat tashqi bezaklari, balki asl reja tuzilishi, konstruktiv tizimi, materiallari, rang yechimi va tarixiy shahar muhiti bilan bog‘liqligini ham hisobga olish muhimdir. Ayniqsa, restavratsiya jarayonida mavjud tarixiy material bilan keyingi davr qo‘shimchalarini farqlash, grafik hujjatlashtirish va raqamli modellashtirish masjidlarning ilmiy asoslangan tiklanishiga xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. “Samarqand”, “Bibixonim”, “Hazrati Xizr” maqolalari.
2. Samarqand davlat muzey-qo‘riqxonasi. Samarqandning tarixiy obidalari va muzeylari bo‘yicha materiallar.
3. Antiquities of Samarkand / Turkestan Album. Archaeological Part, 1871–1872.
4. UNESCO World Heritage Centre. Samarkand – Crossroad of Cultures.
5. JSTOR. Bibi-Khanym Mosque, Timurid architectural heritage materiallari.
6. Uzbekistan Travel. Bibi-Khanym Mosque bo‘yicha tarixiy-me’moriy ma’lumotlar.
7. Wikimedia Commons. Bibi-Khanym Mosque va Hazrati Xizr Mosque foto va grafik materiallari.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.